

УДК 726.54:94(477.51-25)«18»

І.В. НЕПОТЕНКО

**Церква святих мучеників Михайла та Федора
як архітектурна пам'ятка Чернігова**

У статті розкрито основні віхи з історії церкви святих мучеників Михайла та Федора як архітектурної пам'ятки Чернігова. Крім того, охарактеризовано умови, що призвели до зміни її зовнішнього вигляду та внутрішнього оформлення в ході перебудов XIX–XX ст.

Ключові слова: семінарська церква, комплекс приміщень Духовної семінарії, перебудови, реконструкція.

Чернігів – одне з найдавніших міст України – має давню та багату історію, наочним підтвердженням якої виступають репрезентовані на його території архітектурні пам'ятки, зокрема, храми міста. Вони водночас були учасниками та свідками подій минулого, а відтак і віддзеркаленням середовища та пануючих суспільних орієнтирів. Одним із них є церква святих мучеників Михайла та Федора. Храм було побудовано на початку XIX ст. і його історія у порівнянні з багатьма іншими святинями міста є не такою довгою, втім від цього вона не менш значуща.

Історія церкви залишається маловивченою. В історіографії це питання спеціально дослідниками не розглядалося, натомість науковці побіжно зверталися до нього в контексті вивчення інших сюжетів. Зокрема, згадки про церкву містяться у публікаціях з історії Духовної семінарії [1], при якій вона функціонувала, а також під час розгляду питання культу Чернігівських святих. Л. Ясновська [2], В. Сапон [3] та С. Павленко [4], реконструюючи історію патрональних святих Чернігова, торкнулися й питання церкви святих мучеників Михайла і Федора, вказавши на час побудови та принагідно торкнулися її перебудов у подальшому. У загальних рисах матеріали про церкву відображено у виданнях, присвячених історії Чернігова [5] чи історії його храмів [6]. Окрім того, інформація стосовно церкви доби незалежності відтворена в усних свідченнях настоятеля храму о. Олега. Відтак, представлені у наукових студіях відомості щодо церкви загальні та поверхові.

Церква святих мучеників Михайла і Федора знаходиться на території колишньої садиби чернігівського полковника Павла Полуботка, на правому березі річки Стрижень – Застриженні – районі, який на початку XIX ст. вважався окраїною міста (нині вул. Гетьмана Полуботка). Резиденція Полуботків свого часу складалася з двоповерхового кам'яного житлового будинку, дерев'яних житлових споруд, господарських приміщень та саду [7]. У 1776 р., за сприяння архієпископа Феофіла Ігнатовича, маєток і решта приміщень садибного комплексу було передано Чернігівській духовній

семінарії – новоутвореному після реорганізації Чернігівського колегіуму навчальному закладу.

За участі архієпископа Феофіла Ігнатовича в 1784 р. на території семінарського комплексу для вихованців семінарії було відкрито церкву Різдва Христового [8]. З поступовим збільшенням кількості учнів, церква виявилася затісною. Відтак, постало питання про будівництво нової, більш просторої церкви. План будівництва церкви Михайла й Федора був затверджений Преосвященим В. Садковським. Будівництво церкви розпочалося в 1801 р. одночасно з перебудовою колишньої садиби П. Полуботка, потреба у якій була викликана зношеністю будівель і тим, що навчальний процес здійснювався у непристосованих приміщеннях для навчання. Для реалізації проекту, який полягав у переоблаштуванні маєтку та закладенні фундаменту семінарської церкви, за клопотанням Преосвященного В. Садковського Священним Синодом того ж року було асигновано 6 тис. руб. [9].

Частина коштів передбачалося витратити на побудову церкви безпосередньо на території Духовної семінарії. Необхідність у семінарському храмі постала у зв'язку з тим, що учні, більшість з яких у майбутньому мала стати священнослужителями, повинні були систематично відвідувати церкву, переймаючи досвід, брати участь у церковних дійствах й обрядах, а також самостійно втілювати теоретичні знання на практиці. Втім, коштів, виділених на будівництво церкви, виявилось замало. Для збору грошей на будівництво храму проводилася агітаційна робота серед місцевого населення, в першу чергу серед забезпечених городян, з метою отримання пожертвувань. Зокрема, у 1802 р. на побудову церкви одним з благодійників було пожертвовано 300 руб. Кошти акумулювалися також за рахунок грошей, зібраних від надходжень від штрафних санкцій. Їх сплачували учні за несвоєчасне повернення з канікул на навчання. Сума штрафу не була сталою та варіювалася в залежності від тривалості запізнення. Напередодні чергових канікул, учні підписували з навчальним закладом угоду, в якій було визначено суму штрафу. В одній з таких угод за червень 1802 р. зазначалося: «мы нижеследующие даем от себя добровольно в Черниговское семинарское правление обязательство такое: если который из нас отпущенный будучи от 20 или 25 июня на вакацию пропустит неявкою своею в семинарию 5 сентября, повинен для новостроющей семинарской церкви внести 2 руб., а кто отпущен в конце июня – начале июня пропустит 10 сентября, повинен внести 3 руб., а не явившийся к 20 сентября – 5 руб., после 20 сентября – 10 руб.» [10]. Загалом на побудову церкви у такий спосіб було отримано близько 100 руб. Після того, як були зібрані необхідні кошти для закладення церкви, у 1801 р. розпочалося її будівництво.

До червня 1802 р. фінансові асигнування на спорудження церкви, хоча й в незначних обсягах, однак систематично надходили, що дало можливість здійснювати її будівництво. Надалі цей проект фінансувався з перебоями, що призвело до ускладнень з оплатою вартості будівельних матеріалів, а відтак – і до сповільнення зведення храму. З огляду на це, виплати за придбані матеріали почали здійснюватися частинами. Зокрема, за будівельні матеріали, що були отримані практично одночасно, купцю Малахову за цеглу заплатили 12 березня 1803 р. (138 руб.), а купцю Грибу – тільки за півроку (43 руб.) [11]. Через брак коштів і матеріалів, будівництво церкви з 20 травня 1803 р. було призупинено [12]. На цей час церква була збудована на висоту, що досягала нижніх вікон. Спорудження семінарської церкви було відновлене вже за наступника В. Садковського – єпископа Чернігова, архімандрита Михайла Десницького, який очолив єпархію у Чернігові на початку 1804 р. [13].

Архімандрит М. Десницький досить багато зробив для Духовної семінарії і церкви зокрема. Преосвященний М. Десницький брав активну участь у зборі грошей для добудови семінарського храму, його внутрішнього та зовнішнього оформлення і декорування. Завдяки старанням М. Десницького, кошти від продажу будинку архієпископа (375 руб.) були передані саме на спорудження церкви, а не священикам, які його будували – як планувалося за його попередника. Він не лише клопотався про пошук фінансових ресурсів, але й сам неодноразово виступав у ролі мецената – через довірених осіб надсилав кошти на побудову церкви до Правління семінарії. Впродовж 1804 р. асигнування на будівництво в сумі 600 руб. було здійснено через чотирьох осіб: 22 липня через скарбника ієромонаха Йосифа – 100 руб., 2 серпня через економа ігумена Амвросія – 100 руб., у жовтні через ієромонаха Платона – 100 руб. та через А. Черного – 300 руб. Загалом, впродовж 1804–1806 років від М. Десницького було прийнято 10760 руб. Хоча на церкву йшла лише частина коштів, все ж фінансова допомога, здійснена Преосвященим М. Десницьким, була вагомим й уможливила продовження будівництва церкви [14]. Спорудження семінарського храму було завершено в 1806 р. За два роки відбулося його освячення.

Церква розташовувалася на південь від семінарських корпусів [15]. Натоді вона мало була схожа на храм, радше нагадуючи «барський незатейливий дом того времени с мезонином» [16]. Від пересічного міського будинку XIX ст. її вирізняла лише наявність на даху хреста. Семінарська церква була кам'яною, вона займала не все приміщення, а лише центральну та східну частини першого поверху. У західній частині першого поверху та мезоніні була влаштована бібліотека. До того як бібліотеку розмістили на другому поверсі церкви, вона знаходилася у Вознесенській церкві, неподалік від новозбудованого храму [17].

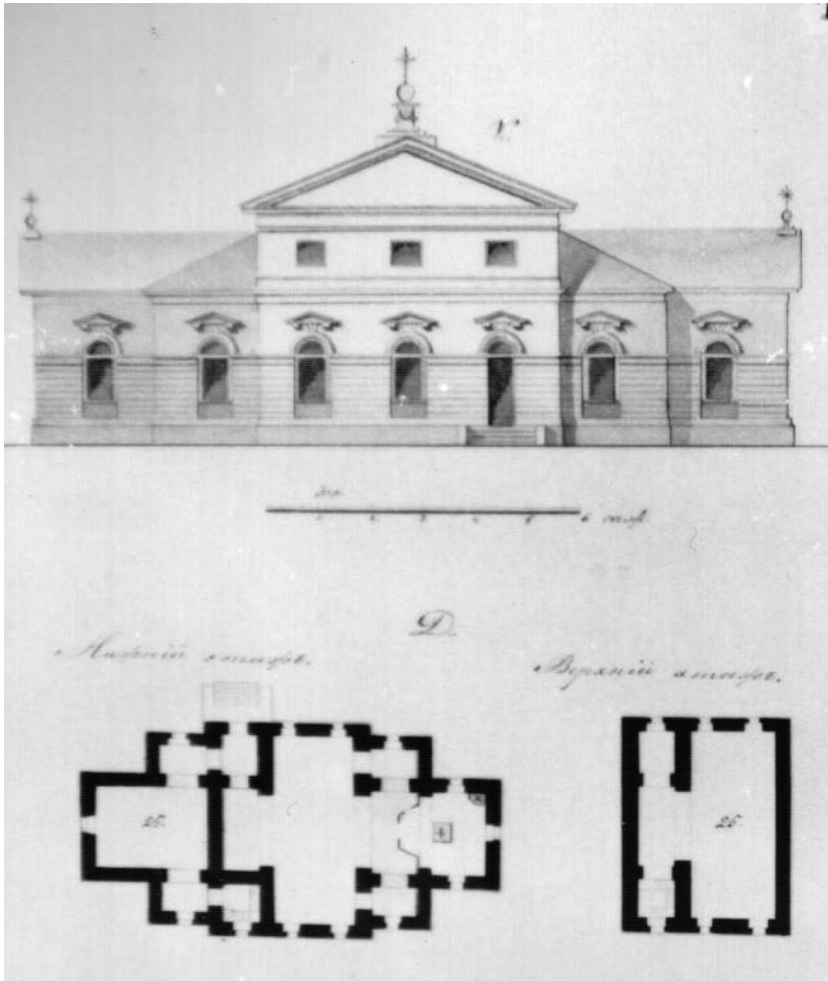

Рис. 1. Фасад і план церкви 1853 р.

На початку XIX ст. семінарський храм було побудовано у стилі класицизму з деякими елементами бароко (спареними плоскими напівколонами з капітелями на фасадах). Він не мав куполу і був дещо нижчий за висотою від нинішнього. У плані церква являла собою витягнуту по поздовжній вісі споруду. Із заходу до неї примикав притвор із тамбуром, зі сходу – вівтар із прямокутною апсидою. Всередині церкви знаходився великий квадрат-

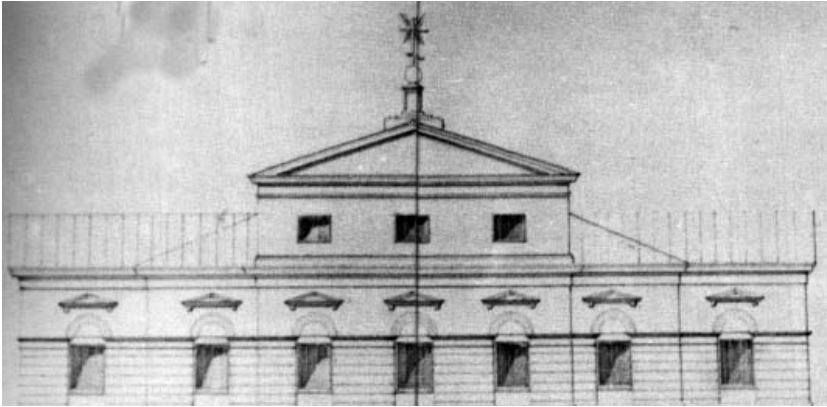

Рис. 2. Головний фасад церкви 1862 р.

ний об'єм, перекритий арками [18]. На середину XIX ст. церква святих мучеників Михайла та Федора являла собою кам'яний, двостовпний, одноапсидний, двоповерховий храм зі складною просторово-планувальною структурою [див. Рис. 1, 2]. Нижня частина фасаду аж до п'яток аркових перемичок віконних і дверних отворів була оброблена рустом. На рівні п'яток перемичок рустована ділянка стін завершувалася невеликим поясом, що охоплював весь периметр будівлі. Віконні та дверні отвори першого поверху були перекриті арковими перемичками, прикрашені тягами, над якими знаходилися фронтоновидні сандрики з кронштейнами. Стіни завершувалися карнизом, який зберігав свій профіль і при перетині стін центральної частини будівлі, що мала другий поверх. Площини другого поверху стін були прорізані невеликими віконними отворами, завершуючись фронтонами з профільованими тягами по периметру [19]. Композиція вирішення стін нагадувала Петропавлівську церкву Слезького монастиря, на що вказували такі ж двоярусні вікна: нижні – півциркульні, верхні – круглі [20]. Крім того, в центральній частині будівля була прикрашена невеликим ліхтарем з гірляндами, на якому було прикріплено «яблуко» та хрест, а на фронтонах східного та західного фасадів – аналогічні елементи менших розмірів. Вхід до церкви знаходився з північного боку, але вів не безпосередньо до церкви, а через невеликий притвор в західну частину будівлі храму. Цей же вхід дозволяв потрапити до приміщення бібліотеки. На другий поверх будівлі вели східці, що знаходилися в південно-західному кутку приміщення. Там, у кімнатах другого поверху, над центральним церковним залом, також розміщувалася бібліотека [21].

Щодо йменування церкви, то не відомо в ім'я яких святих планувалося її назвати за Преосвященного В. Садковського та чи розглядалося питання про можливість залишити назву колишньої семінарської церкви Різдва Христового. Втім, за Преосвященного М. Десницького, вона була найменована на честь святих Чернігівських мучеників Михайла та Федора. Це була друга церква у місті, названа на честь цих святих. Перша була збудована ще в 1692 р. на території фортеці у Верхньому замку та проіснувала до 1766 р. [22].

До 1817 р. церква святих мучеників Михайла та Федора була без парафії і не мала визначеного причту. Службовці в ній були «монашествующие и священствующие учителя и экономы семинарии». До того як церква стала парафіяльною, на її потреби не виділялося жодних асигнувань, а відтак вона знаходилася на самоутриманні. В основному церква існувала за рахунок пожертвувань, а також коштів, отриманих від проведених церковних обрядів. Зокрема, в 1807 р. семінарська церква діяла завдяки надходженням від Преосвященного М. Десницького (75 руб.), штрафних санкцій учнів семінарії та проведених обрядів поховання і сорокоусти померлих службовців семінарії (25 руб.). З огляду на фінансову скруту церкви, кошти для її потреб збирали і серед місцевого населення у вигляді т.зв. гаманцевих зборів. Городяни охоче відгуквалися на подібні заходи, хоча кількість зібраних коштів була незначною. Бажання допомогти засвідчувало популярність храму серед місцевих мешканців. Жителів Чернігова приваблював, зокрема, спів семінаристів, який за якістю та милозвучністю, за словами городян, міг зрівнятися лише зі співом архірейського хору, який також складався переважно з вихованців семінарії [23].

Після освячення храму в 1808 р. постала необхідність у залученні священнослужителів до проведення церковних служб. Оскільки на початковому етапі функціонування коштів на утримання храму не надходило, не було фінансових ресурсів і на утримання священнослужителів. До 1810 р. у церкві не проводилося церковних служб. Надалі ця проблема була вирішена шляхом відправлення напередодні свят та по неділях до семінарської церкви на добове служіння новопоставлених священників та дияконів з кафедрального Спасо-Преображенського собору [24].

У зв'язку із значним зростанням чисельності учнів за кілька десятків років існування будівля церкви стала затісною для всіх вихованців семінарії. Проблема ускладнювалася ще й тим, що значна частина храму (частково перший поверх та мезонін) використовувалася під бібліотеку. Відтак, місця для проведення богослужінь було замало, тому, частина семінаристів змушена була відвідувати інші храми. Ще в 1830 р. було порушено питання про винесення з храму бібліотечних фондів [25]. Взнаки також давався і незадовільний

стан церкви. На початку 1840-х років, зважаючи на сирість нижнього поверху церкви, постала необхідність у винесенні книг з тієї частини першого поверху, яка була облаштована для зберігання друкованих видань. Однак, до фундаментальної бібліотеки, яка займала другий поверх церкви, перенести книги можливості не було. Підлога верхнього поверху, яка одночасно була і стелею церкви, не здатна була витримати додаткового навантаження. На прохання правління Чернігівської семінарії будівельною комісією було призначено Губернського архітектора Татарінова для огляду стану нижнього поверху церкви. Власне вже тоді, в 40-х роках XIX ст. він указував на зношеність храму та необхідність проведення ремонтних робіт [26]. Але капітальний ремонт церкви святих мучеників Михайла та Федора та її реконструкція були здійснені лише за 20 років. Реконструкція храму, як і всього семінарського комплексу, відкладалася через відсутність коштів. Реалізація перебудови стала можливою завдяки участі Преосвященного Філарета Гумілевського та інших благодійників [27]. Перед початком реконструкції церкви було зібрано лише третину від необхідного (2 тис. руб. сріблом). Однак, Преосвященний Філарет вирішив не відкладати перебудову і половину витрат оплатити власним коштом. На відновлення церкви, за його сприяння, впродовж 1863–1865 років було зібрано 700 руб. сріблом [28]. На внутрішні роботи в храмі й оплату послуг робітників було витрачено 1924 руб. Так, вартість іконопису семінарської церкви склала 315 руб., міщанину К. Румянцеву за штукатурку та ліпну роботу сплатили 350 руб., тесляреві І. Терикову – 100 руб., столярам – 60 руб., живописцям – 125 руб., покрівельнику і ковалю – 95 руб., за вапно, алебастр, дошки – 650 руб., дрібні витрати – 145 руб., посудини (108 зол. [29]) – 81 руб. Окрім зазначеної суми, на благоустрій церкви святих мучеників Михайла та Федора були пожертвовані різні церковні речі (лампади, покривала, сукно для підлоги вівтаря) на суму 200 руб. [30].

Хоча реконструкція, перебудова та ремонтні роботи тривали впродовж 1864–1866 років, усе ж більшість із запланованого було зроблено в 1866 р. Реконструкція торкнулася як зовнішнього вигляду храму, так і його внутрішнього оформлення. Бібліотека, яка розміщувалася у храмі, була перенесена до корпусу Правління семінарії. Семінарський храм було потиньковано з розділенням східної та західної його частин за планом. Фасади церкви були визначені пілястрами та ліпними вставками. Було перероблено два притвори семінарської церкви, аби уникнути наскрізного вітру, викликаного існуючим плануванням церкви, а також зроблено окремих, більш зручний вхід до вівтаря. Внутрішнє убранство храму забезпечувалося живописом та іконостасом. На середину XIX ст. його стан був незадовільний. Іконостас потьмянів, фарба на багатьох іко-

нах полуцилася та відшарувалася. Його планувалося встановити в храмі впродовж року. Однак, з огляду на нестачу часу та коштів, опорядження іконостасу затягнулося й у 1866 р. була завершена лише середня його частина. Бокові ж частини іконостасу були встановлені вже наступного року. Над іконостасом працював серед інших С. Марченко. Серед ікон особливо вирізнялась ікона святого благовірного Олександра Невського, написана в Санкт-Петербурзі художником О. Литовченком, та ікона в ім'я рівноапостольних Мефодія і Кирила. Після завершення роботи над іконостасом передбачалося також влаштування приділу з правого боку. Думка про влаштування приділу виникла ще на початку капітальної перебудови церкви і була схвалена Преосвященним Філаретом. Боковий приділ було встановлено в честь рівноапостольних Кирила і Мефодія. Їхній образ було замовлено в Санкт-Петербурзі в Академії мистецтв. Приділ церкви в ім'я рівноапостольних Мефодія і Кирила було освячено 14 вересня 1866 р. Чернігівським та Ніжинським єпископом, Преосвященним Варлаамом. У зв'язку з цією знаковою подією у житті храму було здійснено хресний хід зі святими мощами. Після завершення літургії було проголошено молебні, у яких взяло участь майже все духовенство Чернігова. Після закінчення ремонтних робіт церква стала просторішою та світлішою. У місцевій пресі писали, що семінарський храм перетворився на один з «благолепнейших» храмів Чернігова [31].

Під час проведення святкових служб вихованці семінарії перебували у спеціально визначеному для них місці у церкві – з правого боку від солею, відділеного решіткою [32]. Хоча церква була передбачена для вихованців семінарії, її відвідували також і пересічні городяни Чернігова, особливо під час церковних свят чи торжеств. Після того як з храму було винесено бібліотечні фонди, він став достатньо просторий і вмщував більше, ніж півтисячі осіб [33].

На початку ХХ ст. була здійснена ще одна перебудова церкви святих мучеників Михайла та Федора. Як і попередні, вона була реалізована під час про-

Рис. 3. Проект семінарської церкви архітектора Маковського 1903 р. (східний фасад)

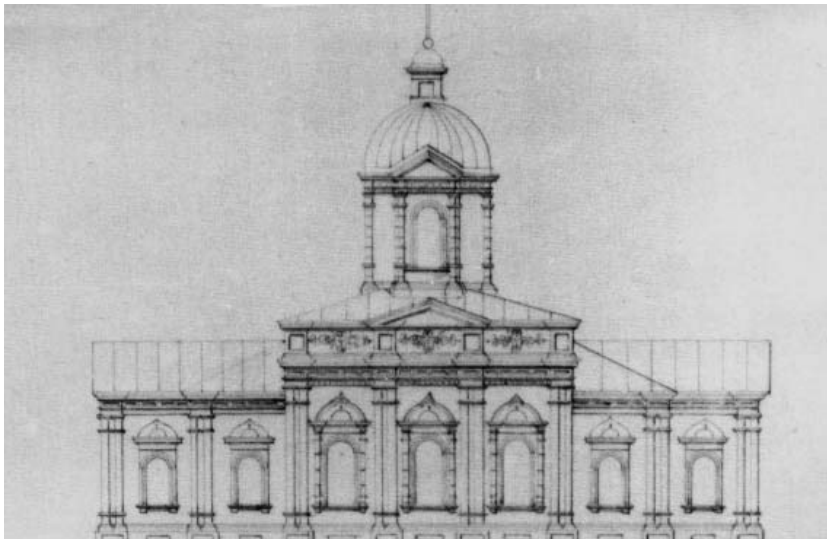

Рис. 4. Проект семінарської церкви архітектора Л.Садовського 1903 р. (південний фасад)

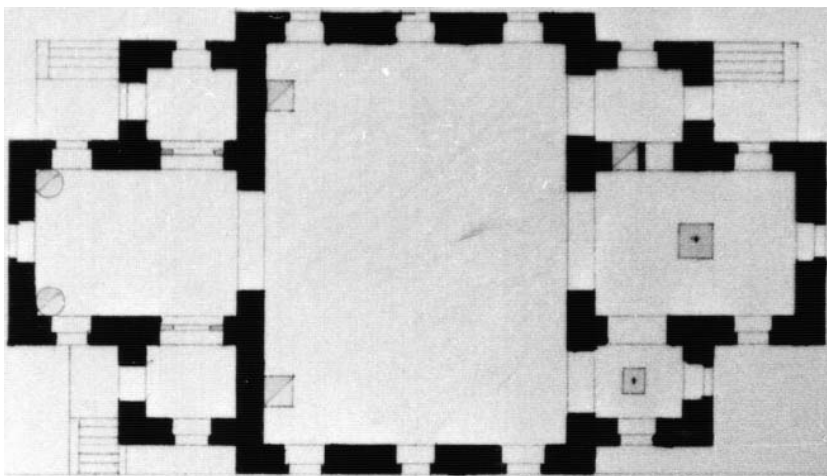

Рис. 5. Проект семінарської церкви архітектора Д. Арошина 1903 р. (план 1-го поверху)

ведення капітальних ремонтних робіт комплексу семінарських приміщень у 1902–1904 роках. Необхідність реконструкції була викликана збільшенням кількості учнів у семінарії, а відтак і потребою у розширенні корпусів і побудові нових; зношеність приміщень вимагала проведення в них ремонту.

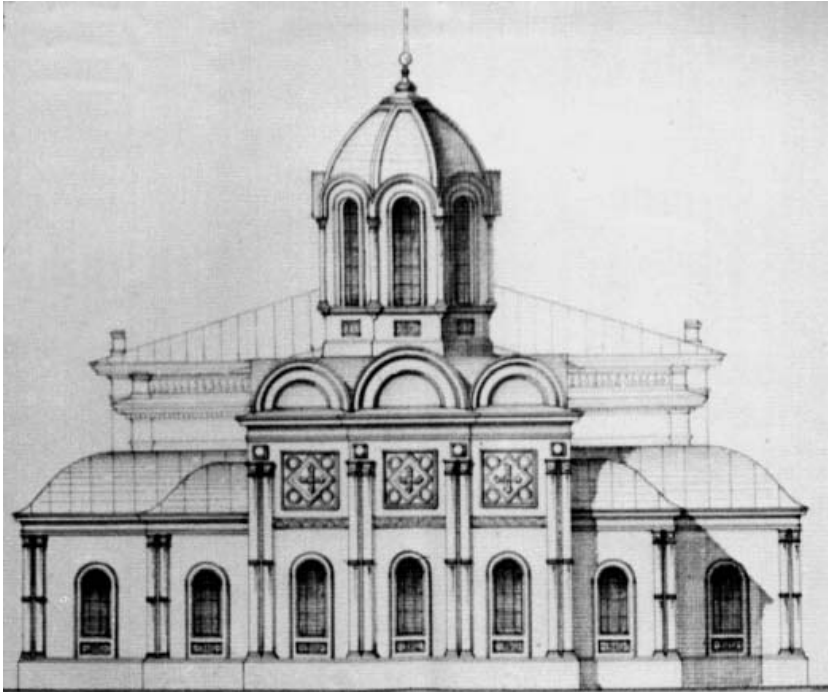

Рис. 6. Проект семінарської церкви архітектора Д. Арошина 1903 р.(південний фасад)

Потребувала ремонту і семінарська церква, про що свідчить висновок губернського інженера Д. Афанасьєва після закінчення обстеження церкви в 1903 р. Зокрема, він указував на необхідність термінової заміни дерев'яних балок і покрівельних стропил, що погнили [34].

Перед проведенням реконструкції церкви було оголошено конкурс серед архітекторів на розробку проектів видозміни приміщень семінарського комплексу. В результаті були представлені проектні пропозиції архітекторів, які стосувалися і семінарської церкви [див. Рис. 3–6] [35]. При розмаїтті пропозицій спільним для всіх авторів було намагання ліквідувати другий поверх храму, повністю очистити центральну частину від міжповерхового перекриття, переробивши верх завершення стін та перекривши середній об'єм світлового барабану [36]. Перебудова церкви не була здійснена за єдиним планом. У кінцевому варіанті поєднувалися архітектурні ідеї, запозичені з різних проектів. Зокрема, відповідно до проектного варіанту Д. Арошина храм було перебудовано у неовізантійському стилі [див. Рис. 5–6]. В остаточному варіанті,

Рис. 7. Сучасний вигляд церкви святих мучеників Михайла та Федора

який був утілений в життя, зміни торкнулися лише верхньої частини стін, елементів, що знаходилися під карнизом. Було вирішено відмовитися від декоративних вставок, що знаходилися у надвіконному просторі, замінивши їх невеликими монетами і протягнувши на рівні спарених капітелів невеликий горизонтальний пояс, підкресливши монументальність увінчаного карнизу, і в сукупності з горизонтально витягнутими дзеркалами в простінках між капітелями, створивши широкий штаблемент, що завершував площини стін храму [див. Рис. 7] [37]. Відтак семінарська церква складалася з основного об'єму – безстовпного четверика, що завершувався главою на восьмигранному барабані, та прилягаючими до нього притвором і апсидою, що були вирішені аналогічно. Над центральною частиною церкви було зведено одноглавий купол із віконними прорізами, що спирався на металокожнострукцію, влаштовану між арками [38] (С. Павленко вбачає схожість глави семінарської церкви з куполом Володимирського собору в Києві [39]).

Ремонтні роботи розпочалися у липні 1903 р. за безпосередньої підтримки Преосвященного Антонія та тривали впродовж чотирьох місяців. З настанням холодів на початку листопада 1903 р., за рішенням інженера Д. Афанасьєва, будівельного комітету та ректора семінарії, роботи були призупинені. Ремонт у церкві проходив за участі купця Гінзбурга. Серед іншого він мав злама-

ти пошкоджений дах і восьмерик, дерев'яні склепіння з дерев'яними арками, замінивши їх на кам'яні, а також збільшити висоту внутрішніх і зовнішніх стін на 1 аршин. Вартість його послуг склала 9100 руб. [40]. Крім того, над зовнішніми стінами церкви мали бути зроблені кокошники (по три з кожного боку). Окрім перебудови храму, від Священного Синоду було отримано дозвіл на встановлення в ньому вентиляції, а також водяного опалення, однак із розрахунком автономного для кожної будівлі регулювання рівня тепла. Роботи було розпочато в листопаді 1902 р. і здійснено робітниками фірми інженера І. Аркушевського. На час ремонтних робіт у храмі було призупинено проведення богослужінь, вихованці семінарії тимчасово почали ходити на церковні служби до Борисоглібського монастиря [41]. У ході проведених перебудов церква отримала вигляд храму, який фактично зберігся до нашого часу, за винятком завершення – «яблука» та хреста.

З установленням у Чернігові радянської влади наприкінці 1919 р. церква святих мучеників Михайла та Федора, як і більшість інших храмів міста, була закрита. У приміщенні церкви було розміщено спортзал при учительському інституті й будівля була переобладнана відповідно до нових потреб. Підтвердженням цього, зокрема, слугують знайдені в ході пізніших реставрацій кільця на підлозі, які були встановлені та використовувалися для укріплення конструкцій, необхідних для підтримання волейбольної сітки. Після приходу в серпні 1941 р. німецьких військ у Чернігів церква була відновлена та реставрована [42]. Після закінчення війни в семінарських приміщеннях було розміщено корпуси гарнізонного військового госпітально [43]. З того часу і до проголошення незалежності України будівля церкви використовувалася як його склад. Хоча зовнішній вигляд будівлі храму практично зберігся без змін, проте, внутрішня просторово-планувальна структура храму була повністю зношена: центральна частина була розбита перекриттям на два поверхи, на північному фасаді було пробито дверний отвір на рівні другого поверху, влаштовано драбину [44]. Для зручності використання приміщення храму, основна його частина була розділена перегородками на кілька кімнат.

4 травня 1992 р. храм було передано церковній раді у безкоштовне користування для відновлення релігійних обрядів. Храм відноситься до Української автокефальної православної церкви. Настоятелем церкви став прот. Олег (Сіренко), який служить у храмі й нині. За словами о. Олега церква дісталася громаді у занедбаному стані – вікна були вибиті, підлога – поламана, а стіни – розбиті. Ще в 1991 р. було складено проект ремонтно-реставраційних робіт, за яким передбачалася реставрація фасадів й інтер'єру церкви. Зокрема, була запланована заміна конструкцій даху, влаштування покрівлі, ремонт підлоги,

виготовлення та встановлення хреста, металевих решіток, аналогічних первісним, проведення водопроводу (водостічні труби та водоміри). Відбудова церкви, а також її ремонт, внутрішнє та зовнішнє упорядкування відбулися за рахунок пожертвувань, що надходили від небайдужих мешканців Чернігова, навколишніх населених пунктів (зокрема, з Коропу) та від представників української діаспори. Суттєва допомога була надана Е. Ілліною, яка народилася в Україні, а згодом емігрувала до Німеччини. Вона виявила бажання допомогти після того як, перебуваючи черговий раз у Чернігові, відвідала церкву. На той момент храм особливо потребував церковного начиння. Е. Ілліна написала статтю, яка побачила світ у Канаді та Америці, й про скрутне становище церкви дізналися і за кордоном. У Канаді було створено Комітет допомоги, який займався збором коштів. Значна допомога була здійснена ще одним представником української діаспори – уродженцем Чернігівської області М. Підлісним. (с. Петрівка Городнянського району).

Під час ремонтних робіт було розібрано перегородки та перекриття, плоске перекриття над притвором і відновлено зімкнутий звід (аналогічно апсиді). Крім того, двері на рівні другого поверху було закладено та відкрито круглі вікна на північному фасаді. Металева драбина, яка знаходилася зовні на північному фасаді та вела на другий поверх, була знесена [45]. Були замінені у церкві й решітки, за винятком тих, які знаходяться на вікнах хрестильні. Поламану підлогу, з огляду на фінансову скруту, застелили дошками, що знаходилися попередньо на стінах храму, а також дошками, придбаними на кошти парафіян. Завдяки грошам, що надійшли з Канади (3 тис. доларів), було розібрано склади, що розташовувалися у церкві. До 1997 р. у церкві не було опалення. Його вдалося встановити лише після того, як було знайдено необхідне фінансування. Кошти були надані підприємцем С. Кнуренком, який через свого водія дізнався про фінансову скруту церкви.

З упорядкуванням будівлі храму постала необхідність в церковних атрибутах, необхідних для проведення богослужінь, зокрема, в іконах. Оскільки коштів для їхнього придбання у громади не було, облаштовувати церкву почали за рахунок небайдужих мирян, які приносили ікони з власних домівок. Часто-густо це були ікони, які городяни зберігали вдома з часу закриття церков. Зокрема, чотири ікони церква отримала від одного з чернігівських художників. Для того, аби відновити роботу церкви, необхідно було також придбати літургійний посуд. Спочатку у церкві був літургійний посуд, виточений на місцевому радіозаводі. Однак, він був досить громіздкий, а під час морозів, як згадує о. Олег, «ним користуватися не можна було, бо руки примерзали». За участі настоятеля та за сприяння фонду допомоги з Канади було надіслано інший літургійний набір.

Надалі ремонтні роботи у церкві здійснювалися наприкінці 1990-х років та в 2007 р. Церква була пофарбована в жовтий і білий кольори, а у великій залі було встановлено іконостас, взятий з іншої зруйнованої церкви [46]. Зараз у церкві знаходиться іконостас, встановлений у жовтні 2007 р., у день храмового свята. Іконостас було створено на благодійні внески місцевих підприємців С. Кнуренка та М. Шума. Спроектований він був ніжинським майстром О. Кошелем. Це вирізьблений з дерева двокольоровий іконостас. Він оздоблений кетягами калини та дубовим гіллям, а також фігурами ангелів та Ісуса Христа. На іконостасі представлені мотиви теми Благовіщення та Пресвятої Богородиці. Виготовленням займалися ніжинські майстри – різьбяр О. Панченко та його син. Ікони до іконостасу були написані чернігівським майстром В. Герасименком.

На даний час церква складається з храму вірних та притвору. У церкві є хрещальня. Ліворуч від входу до хрещальні на стіні знаходиться малюнок і розпис, виконаний Д. Попружним. На стіні – зображення св. Трійці та прописаний текст молитви символ віри, а внизу рамка, зроблена настоятелем церкви о. Олегом. У храмі служать, окрім настоятеля, ще два священника. Постійного хору в церкві немає. Однак, під час свят, парафіяни мають можливість почути церковний спів, який виконують учні місцевого музичного училища.

Таким чином, церква святих мучеників Михайла та Федора була збудована як семінарська, ввійшовши до складу архітектурного ансамблю Духовної семінарії. Попри це, її відвідували і пересічні городяни. Храм неодноразово перебудовувався, змінюючи свій зовнішній вигляд та внутрішньо-планувальну структуру в XIX – на початку XX ст., що в більшій мірі стало можливим завдяки активній участі архієреїв, а також фінансовій підтримці інших благодійників. За радянського часу церква практично не функціонувала. Богослужіння у ній були відновлені вже після проголошення незалежності України і сьогодні храм продовжує своє існування, приймаючи віруючих та залишаючись однією зі святинь Чернігова.

Джерела та література

1. Ципляк Н. Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Наталія Ципляк. – Чернігів, 2012. – 227 с.
2. Ясновська Л. Нотатки до історії храму святих Михайла та Федора при Чернігівській духовній семінарії / Л. Ясновська // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: матеріали церковно-історичної конференції, 1–3 жовтня 1996 р. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – С. 55–56.
3. Сапон В. Церква Михайла і Федора в Чернігові / В. Сапон // Деснянська правда. – 2005. – 27 жовтня. – С. 16.
4. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик орді / С. Павленко. – Чернігів : Вид-во журналу «Сіверянський літопис», 1996. – 79 с.

5. *Логвин Г.* Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль / Г. Логвин. – М. : Изд-во «Искусство», 1980. – 285 с.
6. *Віроцький В.* Храмы Чернігова / В. Віроцький. – К. : Техніка, 1998. – 207 с.
7. Логвин Г. Вказана праця. – С. 126.
8. *Шафонский О.* Черниговского наместничества топографическое описание / О. Шафонский. – К., 1851. – С. 281.
9. Документальный фонд НАИЗ «Чернигов древний» 1110, КН – 1831/12, Памятник архитектуры 18 в. Церковь Михаила и Федора в Чернигове. – Т. 2. - Кн. 2. Историческая записка. – К., 1991. – 37 с.
10. История Черниговской семинарской церкви до 1817 г. // Прибавление в Черниговским епархиальным известиям (ч. неоф.). – 1871. – 15 июня. – С. 381.
11. Там само. – С. 383.
12. Там само. – С. 384.
13. Документальный фонд НАИЗ «Чернигов древний»...; История Черниговской семинарской церкви... – С. 384.
14. *Докучаев Н.* История Черниговской семинарской церкви до 1817 г. / Н. Докучаев // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям (ч. неоф.). – 1871. – 1 июля. – С. 404-412.
15. Документальный фонд НАИЗ «Чернигов древний»...; *Мурашко В.* Унікальний пам'ятник знайдено / В. Мурашко // Деснянська правда. – 1958. – 27 вересня. – С. 3; *Шафонский О.* Вказана праця. – С. 281; Извлечение материалов по истории черниговской семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям (ч. неоф.). – 1903. – 15 ноября. – С. 769; *Логвин Г.* Вказана праця. – С. 126-127.
16. *Белюсович Л.* Для истории черниговской семинарии / Л. Белюсович // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям (ч. неоф.). – 1866. – 1 декабря. – С. 768.
17. Там само. – С. 768-770; Черниговская семинария 50 лет назад (из воспоминаний бывшего семинариста) // Вера и жизнь. – 1915. – № 5-6. – С. 82; Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679, оп. 2, спр. 468, арк. 1-5; Документальний фонд НАИЗ «Чернігів стародавній»... – С. 9-10.
18. *Віроцький В.* Вказана праця. – С. 191-192.
19. Документальный фонд НАИЗ «Чернигов древний»... – С. 9-10.
20. *Віроцький В.* Вказана праця. – С. 191-192.
21. Документальный фонд НАИЗ «Чернигов древний»... – С. 9-10.
22. *Докучаев Н.* Вказана праця. – С. 404-412.
23. Там само.
24. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 468, арк. 1-5.
25. Там само, ф. 682, оп. 1, спр. 9, арк. 36.
26. Там само, ф. 179, оп. 1а, спр. 2390, арк. 1-4.
27. Черниговская семинария 50 лет назад... – С. 65; Документальный фонд НАИЗ «Чернигов древний»... – С. 9-10; *Белюсович Л.* Вказана праця. – С. 768-770.
28. Черниговская семинария 50 лет назад... – С. 65; Документальный фонд НАИЗ «Чернигов древний»... – С. 9-10; *Белюсович Л.* ... – С. 768-770.
29. 1 золотник = 4,3 г.
30. Окончательная отделка семинарской церкви и освящение в ней придела во имя святых равноапостольных Мефодия и Кирила // Прибавление к Черниговским епархиальным ведомостям (ч. неоф.). – 1867. – 1 декабря. – С. 781-790.
31. Там само; Для истории Черниговской семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным ведомостям (ч. неоф.). – 1866. – 1 декабря. – С. 756-770.
32. Семинарская церковь / Прибавление к Черниговским епархиальным известиям (ч. неоф.). – 1886. – 1 ноября. – С. 698.

33. Окончательная отделка семинарской церкви... – С. 781-790.
34. Продолжение постройки новых зданий и капитального ремонта старых Черниговской духовной семинарии в 1903 г. // Прибавление к Черниговский епархиальным известиям (ч. неоф.). – 1904. – № 9. – С. 301–302.
35. Документальный фонд НАИЗ «Чернигов древний»... – С. 10–11.
36. Там само.
37. Там само. – С. 12–13.
38. Черниговская семинария 50 лет назад... – С. 65; *Віроцький В.* Вказана праця. – С. 191–192.
39. *Павленко С.* Вказана праця. – С. 59.
40. 1 аршин = 71,12 см.
41. Продолжение постройки новых зданий... – С. 301–302.
42. ДАЧО, ф. Р-3001, оп. 1, спр. 65, арк. 3.
43. Документальный фонд НАИЗ «Чернигов древний»... – С. 12–13.
44. Там само; Документальный фонд НАИЗ «Чернигов древний» 1132, КН – 1833/5, Памятник архитектуры 18 в. Церковь Михаила и Федора в Чернигове. – Т. 3. – Кн. 1. – Вып. 2. Архитектурная часть. Пояснительная записка с обоснованием проектных решений. – К., 1991. – С. 4–6; ДАЧО, ф. Р-518, оп. 1, спр. 179, арк. 1–3.
45. Документальный фонд НАИЗ «Чернигов древний» 1110, КН – 1831/12, Памятник архитектуры 18 в. Церковь Михаила и Федора в Чернигове. – Т. 2. – Кн. 1. Проект ремонтно-реставрационных работ. Комплексное научное изыскание. Обмер. – К., 1991. – 32 с.
46. *Віроцький В.* Вказана праця. – С. 191–192.

***Непотенко И.В.* Церковь святых мучеников Михаила и Федора как архитектурный памятник Чернигова**

В статье раскрыты основные вехи истории церкви святых мучеников Михаила и Федора как архитектурного памятника Чернигова. Кроме того, охарактеризованы условия, которые привели к изменению ее внешнего вида и внутреннего оформления в ходе перестройки XIX–XX ст.

Ключевые слова: семинарская церковь, комплекс помещений Духовной семинарии, перестройки, реконструкция.

***Nepotenko I.V.* The Church of the Holy Martyrs Myhailo and Fedir as an Architectural Monument of Chernihiv**

The article deals with the main milestones of the history of the Church of the Holy Martyrs Myhailo and Fedir as an architectural monument of Chernihiv. Besides, it's described the conditions that led to a change in its exterior and interior design in the rebuilding of the XIX-XX centuries.

Key words: Seminar church, buildings of Theological Seminary, rebuilding, reconstruction.

Подано до друку: 01.03. 2014 р.